

КУЧУК А. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

ПЕРЕПЬОЛКІН С. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340:341.01

ПРИНЦИПИ ПРАВА ЯК КАТЕГОРІЯ ВНУТРІШНЬОДЕРЖАВНОГО І МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню ознак принципів права у внутрішньодержавному й міжнародному аспектах. Указується на необхідність вироблення загального розуміння поняття «принципи права». Акцентується увага на нормативності принципів права.

Ключові слова: імперативність, міжнародне право, мораль, принцип, нормативність, принципи права.

Статья посвящена исследованию признаков принципов права в внутригосударственном и международном аспектах. Указывается необходимость формирования общего понимания понятия «принципы права». Акцентируется внимание на нормативности принципов права.

Ключевые слова: императивность, международное право, мораль, принцип, нормативность, принципы права.

The article is devoted to research the features of the principles of law in both domestic and international aspects. The necessity to work out general view of the notion “principles of law” is pointed out. The attention is paid to the normative nature of the principles of law.

Key words: imperative nature, international law, morality, principle, normative nature, principles of law.

Вступ. Принципам права відводиться важливе місце як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному праві. Саме принципи права є засобом подолання прогалин у законодавстві більшості правових держав. Так, наприклад, відповідно до ч. 7 ст. 9 Кодексу адміністративного судочинства України, у разі неможливості застосування аналогії закону суд виходить із конституційних принципів і загальних засад права (аналогія права) [1]. Подолання прогалин у міжнародному праві теж відбувається на основі принципів міжнародного права [2, с. 206, 216, 218], загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями або *ex aequo et bono* (виходячи із засад добра та справедливості), якщо сторони з цим згодні (ст. 38 Статуту Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй).

Водночас ані в загальній теорії права та галузевих юридичних науках, ані в міжнародному праві немає однозначної відповіді на питання про сутність, зміст і форми існування принципів права, що загалом негативно впливає на практику правозастосування. Тому якнайшвидше їх розв'язання є актуальним як для всього міжнародного співтовариства, так і для кожної окремої держави. Зокрема, для України окреслені питання теж потребують додаткової уваги з боку представників вітчизняної юридичної науки, урахуовуючи необхідність удосконалення практики правозастосування проголошених у її законодавстві положень, пов'язаних із визнанням і дією

принципу верховенства права (ст. 8 Конституції України), визнанням чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, частиною національного законодавства України (ст. 9 Конституції України), визнанням того, що зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства, повинна здійснюватись відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права (ст. 18 Конституції України) [3], обранням європейського напрямку розвитку тощо.

Відтак, зважаючи на наведені конституційні приписи, вимогу до однозначності юридичної термінології, відсутність одноманітного розуміння сутності принципів права як на національному, так і на міжнародному рівнях, а також ураховуючи необхідність проведення адаптації вітчизняного законодавства до принципів і норм *acquis communautaire* (*acquis EC*), можна стверджувати: визначена в назві статті проблема є актуальною й потребує нагального розв'язання.

Значний унесок у дослідження принципів права в Україні зробили такі вчені, як В.Г. Буткевич, М.І. Козюбра, О.Г. Мурашин, П.М. Рабінович, М.В. Цвік, Ю.С. Шемшученко та ін. У межах єдиного й цілісного монографічного дослідження вивчали проблеми принципів права, їх генези, поняття, ознак і видів А.М. Колодій і С.П. Погребняк.

Серед зарубіжних науковців, що займалися висвітленням окремих аспектів принципів права (внутрішньодержавного чи міжнародного), варто згадати такі прізвища, як Р. Алексі, Я. Браунлі, Ж. Бергель, Р. Дворкін, Р. Паунд та інші.

Проте, незважаючи на наявність значної кількості праць, питання юридичної природи принципів права залишаються нерозв'язаними. Науковці переважно акцентують увагу на висвітленні принципів конкретної галузі внутрішньодержавного чи міжнародного права, не припускаючи, навіть теоретично, можливості внесення певної одноманітності в розуміння змісту поняття та дефініції принципів права різних систем права (навіть у межах однієї цивілізації, зокрема європейської).

Постановка завдання. Мета статті полягає в розробленні дефініції поняття «принципи права», яка дасть змогу визначити як зміст і межі досліджуваного поняття, так і його особливості порівняно з іншими правовими явищами.

Результати дослідження. Сформулювати визначення поняття, що розглядається, не так просто, бо, як наголошував ще наприкінці XVIII ст. І. Бентам, термін «принцип» дуже неясний і має дуже широке значення. Його надзвичайна важливість виявляється в тому, що він застосовується до будь-чого, що мислиться як основа або початок якої-небудь серії дій. Походить цей термін від латинської *principium*, яке складається з двох слів – з *primus*, керівний (головний, основний), і *cipium*, закінчення, витікання терміну, межа (результат), яке, імовірно, походить від *capio*, приймати, як у словах *incipium*, *principium*, до яких аналогічні *inceps*, *forceps* та ін. [4, с. 2].

Тлумачний словник живої великоросійської мови В.І. Даля містить таку інтерпретацію терміна «принцип» – це наукове або моральне начало, основа, правило, засади, від яких не відступають [5, с. 431].

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови за редакцією В.Т. Бусел, термін «принцип» має такі значення: по-перше, як основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і тощо (основний закон якої-небудь точної науки); по-друге, як особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення (правило, покладене в основу діяльності якої-небудь організації, товариства тощо); по-третє, як переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці [6, с. 1125].

Термін «принцип» має кілька значень і в інших, крім російської та української, мовах. Так, наприклад, відповідно до словника сучасної англійської мови, термін «принцип» розуміється так: 1) моральне правило або переконання про те, що є правильним або неправильним; те, що впливає на поведінку; 2) основна ідея плану або основа системи; 3) а) у принципі – якщо щось можливе, очікуване в принципі, то немає жодної підстави для того, щоб це не трапилось, але це ще не трапилось; б) якщо ви погоджуєтесь на щось у принципі, ви погоджуєтесь із загальним планом чи ідеєю, але ви ще не розглянули всі деталі; 4) правила процесу (правило, що пояснює спосіб дії якої-небудь машини або дію природної сили у Всесвіті) [7, с. 1301].

У тлумачному словнику Вебстера слово «принцип» визначається так: 1) природне право, сформульоване і прийняте розумом; 2) важлива істина, на якій основані інші істини; 3) прийняття морального права яко керівництва до поведінки; 4) правило, на основі якого особа формує власну поведінку, яке часто становить частину кодексу; 5) фундаментальний зміст [8, с. 795].

Отже, незалежно від джерела роз'яснення, принципи посідають основоположне місце у структурі значної низки явищ, зокрема, й у праві. Тому більшість представників як загальної теорії права, філософії права, так і міжнародного права відводять принципам місце певного базису (ядра) внутрішньої нормативної основи всієї системи права.

Поміж тим, незважаючи на існування спільних ознак між принципами різних систем права, перелік і характеристика яких залежать від визнання дослідниками однієї з наявних теорій співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, загального розуміння принципів права як правової категорії донині не вироблено. І в цьому більшість науковців не вбачає нічого дивного. Адаже, з одного боку, проблема принципів права справді надзвичайно широка, а, з іншого – у правознавстві побутує думка, що спроби дослідження певних явищ міжнародного права на основі мірок національного права й навпаки є з погляду науки не переконливими.

На нашу думку, формування загального розуміння поняття «принципи права» в загальній теорії внутрішньодержавного та теорії міжнародного права є можливим. Його поява матиме низку переваг, зокрема таких: у *науковій діяльності* – завдяки подоланню плюралізму підходів до розуміння принципів права, який сформувався в юридичній науці в результаті численних спроб надати явно вираженої словесної форми (певного правила) тому, що раніше сприймалося одномоментно, було відоме неявним чином і чого дотримувались інтуїтивно на рівні правової свідомості, відкриваються нові можливості подальшого поглибленого вивчення особливостей різних систем права; у *правотворчості* – сприятиме вдосконаленню правового регулювання суспільних відносин, чинного й перспективного законодавства держав і міжнародно-правових норм; у *правозастосовній діяльності* – сприятиме подоланню колізій правозастосування, які виникають у результаті національно-правової імплементації міжнародно-правових норм або під час адаптації, гармонізації чи уніфікації законодавчих приписів різних держав, формуванню в суспільній свідомості позитивного ставлення до права.

Відтак формування вищезгаданого розуміння поняття «принципи права» пропонується розпочати з розробки його дефініції, зміст якої обов'язково має включати короткий перелік загальних і водночас сутнісних ознак принципів права.

По-перше, як можна зробити висновок із наведених вище тлумачень терміна «принцип», поняттю, що розглядається, властива нормативність. Принципи є важливим засобом упорядкування суспільних відносин: визначаючи правила поведінки, вони регулюють поведінку людини. Ці правила поведінки є загальними, а не персоніфікованими й розраховані на неодноразову реалізацію. На нормативність принципів права вказує В.М. Хропанюк, наголошуючи на необхідності керуватися під час вирішення конкретних юридичних справ насамперед принципами права, бо це є основою правильного застосування юридичних норм, прийняття обґрунтованих і законних рішень [9, с. 213].

Варто вказати, що цю ознаку принципів права виокремлюють не всі науковці, зазначаючи, що, на відміну від норм права, принципи права безпосередньо не регулюють поведінку людини, тому що мають надто абстрактний характер. Однак, на нашу думку, з цим не можна погодитися з таких причин. Передусім нагадаємо, що серед способів викладення норми права у статтях нормативно-правових актів за рівнем узагальнення виокремлюють абстрактний і казуїстичний способи.

При цьому, як відомо, для держав континентальної системи права (до якої більшість науковців зараховують і Україну; деякі автори зараховують її до слов'янської правової сім'ї), на відміну від англо-американської, для якої властивий саме казуїстичний спосіб викладення, характерним є абстрактний спосіб викладення норми права у статтях нормативно-правового акта. Додамо, що тенденції розвитку юридичної техніки вказують на превалюванні в сучасному законодавстві абстрактного способу над казуїстичним. Останній був характерним на ранніх стадіях розвитку державності, наприклад у Руській Правді, Литовських статутах тощо. *Отже, абстрактність припису не є перешкодою до його прямого застосування, що є однією з державно-правових закономірностей.*

Фрідріх Август фон Хайек, підкреслюючи регулятивну силу принципів, писав: «Складові законодавства взаємно узгоджуються не стільки завдяки всеосяжному плану, скільки через послідовне застосування загальних принципів до вирішення окремих проблем – принципів, які часто навіть не сформульовані явно, а всього лише мають на увазі в ужитих конкретних заходах» [10, с. 83].

Наведений висновок Ф. Хайека дає змогу припустити, що «небажання» наділяти принципи права можливістю бути безпосередніми регуляторами поведінки людини пов'язується пе-

редусім не з абстрактним характером, а з обраним підходом до розуміння права. Так, наприклад, Л.Й. Петражицький (психологічна школа права) розглядає право як особливий різновид психічних переживань, ділячи його на *позитивне* (офіційне), право держави, що є результатом діяльності спеціальних інституцій, відтак таке, що має довільний, офіційно-канцелярський характер, через що недоступне звичайним людям і, як наслідок, його реалізація є малозрозумілою й обмеженою; *інтуїтивне*, яке, відображаючи належне, добро через сильнішу мотивацію, має вирішальну роль у визначенні поведінки людини [11, с. 34–65]. За такого підходу саме принципи, а не казуїстичні юридичні приписи відіграють роль регулятора.

Наступною ознакою принципів права варто вказати ідеологічність, яка означає, що вони, як і право загалом, є формальною сутністю свідомості, що здійснює ідейний, інформаційно-виховний вплив загального характеру. Зауважимо, що П.М. Рабінович убачає значення принципів права в тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші риси права, є його квінтесенцією, «обличчям» [12, с. 128]. Принципи права переважно виступають як керівні ідеї, відправні начала, незаперечні вимоги, які висувають до учасників суспільних відносин з метою забезпечення правопорядку, відображають закономірності соціального розвитку. Таке розуміння принципів права, як ми зазначили вище, не позбавляє можливості розглядати їх як норми. Додамо, що відомий російський філософ і правник І.І. Ільїн розглядав право як «судження, що встановлює усталений порядок як належний» [13, с. 59], *тобто в безпосередньому зв'язку саме з ідеями*.

Водночас це не будь-які ідеї, а тільки ті, що відображають справедливість, свободу й рівність, мають тісний зв'язок із мораллю. Варто зауважити, Конституційний Суд України не раз указував, що «право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. ... Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права» [14]. У зв'язку з цим необхідно вказати, що право і мораль дуже тісно пов'язані між собою. Л. Фуллер розглядав внутрішню мораль права як один із різновидів природного права, зазначаючи, що схвалення внутрішньої моралі права є «необхідною, хоча й недостатньою умовою виконання правосуддя, що ця мораль сама порушується, коли робиться спроба висловити через норми права сліпу ненависть, і що, нарешті, ця особлива мораль права чітко формулює й тримає в нашому полі зору певну оцінку людської природи, однаково необхідну для права та моралі» [15, с. 159]. На думку Л.Й. Петражицького, головна відмінність між правом і мораллю полягає в тому, що моральні імпульси мають суто імперативний характер, а право має імперативно-атрибутивний характер. Під «*імперативністю*» правник розуміє індивідуально-особистісне усвідомлення обов'язку, під «*атрибутивністю*» – усвідомлення «свого права», яке зовні є як вимога [11, с. 34–65].

Як четверту ознаку принципів права потрібно розглядати їх імперативність: принципи права – це не порада, не рекомендація; вони вимагають обов'язкового й повного втілення в соціальній практиці. Грубе та систематичне порушення, ігнорування їх вимог не просто завдає шкоди окремим суспільним відносинам, а й підриває основи всього правопорядку.

До ознак принципів права слід зарахувати й об'єктивність і стабільність. Принципи права – це не вигадка правознавців, вони відображають об'єктивні закономірності розвитку суспільства, відповідних суспільних відносин, тому за своєю філософською та соціальною природою є категорією об'єктивною. Принципи права діють протягом певного, відносно тривалого часу. Однак, треба зазначити, що як стабільна категорія, розрахована на перспективне застосування, принципи не є чимось раз і назавжди установленим, незмінним. Будучи явищем об'єктивним і відображаючи реальний стан суспільних відносин, принципи постійно вдосконалюються, змінюються разом із розвитком суспільних відносин.

Серед ознак принципів права необхідно вказати також і на їх комплексність і рівнозначність. Принципи несуть у собі вимогу комплексності, що передбачає їх одночасну, а не почергову, ізольовану реалізацію. Принципи використовуються фронтально, усі одразу. Як частина єдиної системи кожний принцип характеризує певний аспект суспільних відносин. І, лише перебуваючи у взаємозв'язку, вони дають змогу усвідомити сутність права. Більше того, через різнобічність таких зв'язків порушення навіть одного принципу неминуче призводить до порушення інших, неможливості успішного виконання завдань соціального регулювання. Принципи права

як фундаментальні положення рівноправні, серед них немає головних і другорядних, таких, що потребують реалізації насамперед, і таких, здійснення яких можна відкласти.

Висновки. Отже, виокремлені й охарактеризовані вище ознаки принципів права дають змогу сформулювати таку дефініцію поняття «принципи права» – це правила поведінки, що закріплюють основні (відправні) начала, відображають ідеї справедливості, рівності, свободи й вирізняються імперативністю, об'єктивністю, стабільністю, комплексністю і рівнозначністю.

Список використаних джерел:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № № 35–36, 37. – Ст. 446.
2. Міжнародне право. Основи теорії : [підручник] / [В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній] ; за ред. В.Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2002. – 608 с.
3. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр.
4. Bentham J. An introduction to the principles of morals and legislation / J. Bentham. – reprint ed. – Oxford : Clarendon Press; London: Oxford University Press Warehouse, Henry Frowde, Amen Corner, E. C., 1823. – xxxiiii, 389 p.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. / В. Даль. – М. : Рус. яз., 1989–1990. – Т. 3 : П. – 1990. – 558 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [В.Т. Бусел, М.Д. Василега-Дерибас, О.В. Дмитрієв та ін.] ; голов. ред. В.Т. Бусел. – 5-е вид., з дод. і допов. – К. ; Ірпін'я : Перун, 2005. – 1728 с.
7. Longman dictionary of contemporary English / [dir. Della Summers]. – Pearson Education Limited. – Twelfth impression, 2008. – 1950 p.
8. New Webster's dictionary and thesaurus of the English Language. – Lexicon Publications, Inc.; Danbury, Ct. – Rev. and updated ed., 1993. – 1248 p.
9. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – М. : Интерстиль ; Омега-Л, 2008. – 384 с.
10. Хайек Фридрих Август фон. Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек ; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева ; под. ред. А. Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
11. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности. Эмоциональная психология / Л.И. Петражицкий. – 2-е изд. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 328 с.
12. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5 : П – 2003. – С. 736 с.
13. Ильин И. Общее учение о праве и государстве / И. Ильин. – М. : АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 510 с.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v015p710-04>.
15. Фуллер Л. Мораль права / Л. Фуллер ; пер. з англ. Н. Комарової. – К. : Сфера, 1999. – 234 с.

